

ЛІТЕРАТУРА

Наталія ГЕРМАН

РОМАН-АНТИУТОПІЯ У СЛОВ'ЯНСЬКИХ ЛІТЕРАТУРАХ 1920-Х РОКІВ (ТВОРИ Є. ЗАМЯТІНА, В. ВИННИЧЕНКА, С. І. ВІТКЕВИЧА)

Романи «Ми» Є. Замятіна, «Сонячна машина» В. Винниченка та «Прощання з осінню» С. І. Віткевича є показовими для російської, української та польської літератур. Три автори – майже ровесники: Винниченко народився в 1880 р., Замятін – в 1884 р., Віткевич – в 1885 р.; багато спільного є в їхніх творчих долях, адже відомо, що за життя їхні письменницькі здобутки викликали неоднозначну оцінку сучасників, а значна частина творчого доробку знайшла своїх читачів уже після смерті. Їхнє життя припало на буремні роки революцій та війн, було сповнене неймовірних подій, злетів та розчарувань.

Утілення утопічних ідей у романі Євгена Замятіна «Ми»

«Криголам – така ж специфічна російська річ, як і самовар. Жодна європейська країна не буде для себе таких криголамів, жодній європейській країні вони не потрібні: всюди моря свободи, і лише в Росії вони закуті кригою лютої зими – і щоб не бути відрізаною від світу, доводиться розбивати ці кайдани. Росія рухається вперед дивним, складним шляхом, не схожим на рух інших країн, її шлях – нерівний, тривожний, вона йде вгору – і зривається у прірву, вона рухається, руйнуючи»¹, – саме так визначив своє ставлення до батьківщини Є. Замятін в есе «Про моїх жінок, криголами і про Росію». Роман «Ми», що прославив Є. Замятіна на увесь світ, відкрив нову сторінку

в літературі саме завдяки своїй жанровій своєрідності. Його поява вплинула на створення відомих романів-антиутопій Дж. Орвелла, О. Хакслі, Р. Бредбері.

Дитина «страшних років Росії», Євген Замятін критично ставився до всього, що відбувалося навколо. Ще у 1918 році письменник говорив про те, що «партія організованої ненависті» та «організованого руйнування» не здатна «творити»². У тих, хто фанатично вірить у таку партію, немає майбутнього. Його роман «Ми» був написаний в останні роки громадянської війни (1920–1921 рр.), коли стало зрозумілим, що влада залишиться в руках більшовиків. Письменники та суспільні діячі того часу намагалися дати відповідь на питання, яке ж майбутнє чекає на Росію, тому роман-антиутопія «Ми» сприймався багатьма, як політичний памфлет на соціалістичне суспільство. Однак автор стверджував, що «цей роман – сигнал про небезпеку, що загрожує людині й людству від машин і держави»³. Поява тоталітарних режимів викликала у автора серйозні сумніви щодо можливості існування, нехай і у далекому майбутньому, ідеального суспільства, підважила віру в розсудливі витoki людської природи загалом. Замятін писав, що коли людина «в єдиному потоці» втрачає себе, свою волю та індивідуальність – це веде до загальної трагедії суспільства.

Роман-антиутопія «Ми» був написаний у 1921 році, але критичні оцінки письменника поставили під сумнів його ідеологічну позицію, відтак, унеможливили публікацію твору в Росії. Роман був виданий у Празі лише у 1924 р., а перше російське видання побачило світ в 1927 році в емігрантському журналі «Воля Росії». Утім, через ідеологічні переслідування письменник мусив покинути Росію у 1931 р.

Наукова фантастика Євгена Замятіна з «технічного боку» є доволі невигадливою. Його уява не простягалася за межі того, що йому, як інженеру, було добре відомо. Він не вигадував вражаючих технічних вдосконалень, бо й не ставив собі це за мету. Схильний до пророцтва у тому, що стосувалося побудови держави та характеру відносин у ній, Є. Замятін ніби свідомо не дає волі своїй інженерній фантазії. Він дозволяє собі наслідувати описи, наявні у так званих класичних утопіях: міста-комуни (за Томасом Мором), міста Сонця (за Томазо Кампанеллою) або алюмінієвого раю зі сну Н. Г. Чернішевського

«Що робити?». Є. Замятін, на нашу думку, навмисне звертається до повторів ніби наголошуючи, що його завдання полягає у перевірці усієї сукупності утопічних ідей, що мали місце в історії європейської суспільної та політичної думки протягом багатьох століть.

Так народився роман-антиутопія, прогноз на майбутнє, якщо не змінити теперішнє. Основна тема роману – зображення духовної деградації людини в умовах тоталітарної держави. Головна ідея полягає в опорі тиранії, застереженні від деградації, заклиці до відновлення свободи у суспільстві та духовного пробудження особистості.

Автор обрав просту, проте достатньо промовисту назву – «Ми». Вона втілювала гасло, покликане об'єднати усіх принижених, репрезентувала політичну силу, що вибудує «новий світ». Таким чином, слово стало символом свідомості мас, від імені яких прагнула говорити чи не вся пролетарська поезія: «Все – мы, во всем – мы, мы – пламень и свет побеждающий, // сами себе божество, и Судья, и Закон» – В. Кириллов; «Мы – одно, мы – одно, мы – одно...» – В. Крайський; «Мы и Вы – едино Тело. Вы и Мы неразделимы...» – І. Садоф'єв⁴. Ці гасла вплелися у тканину книги Є. Замятіна. Однак, на відміну від інших письменників, Євген Замятін наголосив, що у категоричності «ми» звучить заборона на «я». Якщо давній рід є колективною особистістю, то сучасна маса «ми» – колективною аморфністю, агресивністю, що пригнічує. До такого висновку Є. Замятін прийшов не тільки під впливом гіркого досвіду революції, але й споглядаючи досвід патріархальної, селянської Росії, про яку написані його ранні повісті. У романі «Ми» ніби перевіряється чи збудеться мрія, що протягом віків супроводжувала людську цивілізацію і тепер набула ознак реальності. Утілена в життя теорія світлого майбутнього перевершила навіть найбільш похмуру фантастику. Є. Замятін одним із перших у світовій літературі передбачив неминуче перетворення утопії – при спробі її здійснення – на антиутопію.

Особливості жанру вимагали від письменника інакшого методу зображення. Є. Замятін випрацював власний метод, співзвучний духу епохи – «неореалізм», що можна розуміти як поєднання реальності й фантастики. У своїх критичних працях письменник розробив теорію неореалізму і визначив основні риси нового методу. У неореалізмі фантастичним є суспільство прозорих стін, гігантська, надпотужна космічна

машина «Інтеграл», небачені дива техніки майбутнього; реальними ж є людські характери та долі, їхні почуття та думки, що не можуть бути перекреслені волею верховного правителя – Благодійника. Є. Замятін розумів, що можна збудувати небачене космічне аеро, проте неможливо на ньому прилетіти до щастя. Прогрес знання – це ще не прогрес людства, а майбутнє залежить від того, які підвалини закладені сьогодні.

Письменника цікавлять не так ознаки матеріального достатку та прогресу, як духовний стан майбутнього суспільства і, перш за все, взаємовідносини особистості та держави. Відтак, роман «Ми» не фантастична мрія художника епохи соціалізму, а, швидше, перевірка більшовицької ідеї на здатність реально втілитися. Задум твору ґрунтується на авторських спостереженнях за долею тих, хто мешкатиме у кришталєво-алюмінієвому раю майбутнього. Своїм романом письменник закликає не допустити розриву між особистістю і її призначенням, застерігає від соціальних катастроф, антигуманності комуністичної ідеології та насильницької влади радянської держави, протиприродності, схематизму, стандартизації, духовної убогості, якими загрожує «машинна цивілізація», як сказав свого часу Дж. Орвелл.

Є. Замятіна цілком справедливо вважають засновником російської антиутопії, що таврувала технократів та змальовувала пекло, котре запанує після втілення в життя вульгарно сприйнятих соціалістичних ідеалів. У 1988 році В. Лакшин відзначив, що більшість з передбаченого Є. Замятіним, аж до подій трагічного голодомору в Україні, виправдалося, адже у романі перемога над голодом досягається шляхом голодної смерті більшості.

Безперечно, цілком правим був Н. Фрай, говорячи, що без Замятіна не було б ні «Дивного нового світу» О. Хакслі, ні «1984» Дж. Орвелла. Роман «Ми» справив суттєвий вплив на В. Сіріна-Набокова, Р. Бредбері та інших футурологів, відкривши епоху антиутопій ХХ століття.

Антиутопія в українській літературі (на прикладі роману-пантопії Володимира Винниченка «Сонячна машина»)

Роман Володимира Винниченка «Сонячна машина» ознаменував появу жанру антиутопії в українській літературі. Твір В. Винниченка має

присвяту «Моїй сонячній Україні», автор плекав надію, що роман стане візитною карткою української літератури в Європі, і посяде гідне місце поруч із творами Г. Велса, К. Чапека, А. Франса. Відомо, що письменник сподівався згодом доопрацювати роман, дописати ще один розділ, змінити фінал. У його «Щоденнику» читаємо: «Коли б ще років зо три над нею попрацювати, могла б стати путньою річчю. Зараз відчуваю сум за неї, жаль до неї, як до дитини, від якої батьки ждуть геніальності, а з неї виходить жалюгідний, непомітний та ще й кривдажений іншими середняк. Дефектів багато, сам бачу, а виправити вже не сила мені»⁵.

Роман Винниченка був виданий у Харкові в 1929 році і, незважаючи на низку вад, став подією в українському літературному житті. М. Зеров згадував, що про «Сонячну машину» Винниченка писали, говорили, диспутовали, а головне – її читали так, як не читали жодну з українських книжок, навіть загально рекомендованих та обов'язкових.

У своєму творі В. Винниченка, проаналізувавши комуністичні та соціалістичні ідеї, дійшов висновку, що всезагальна рівність людей спричинить неминуче руйнування суспільства, ліквідацію праці як основи людського буття. Людина перестане творити без стимулів до праці, а особистість неминуче деградує. Ідея соціальної і економічної рівності, яку посилено пропагували більшовицькі утопісти, приведе не до досконалості і блага, а – до катастрофи.

Ще донині не з'ясована жанрово-видова форма твору В. Винниченка. Одні вважають його утопією, інші дотримуються думки, що це антиутопія або просто фантастичний роман. Що спільного має «Сонячна машина» з утопією? Утопічні проекти ідеального суспільства не є реалістичними у своїй основі, тому і не показують, яким шляхом реалізувати ці ідеали. Утопісти будують свої ідеальні світи свавільно, не враховуючи передумови. У «Сонячній машині», як і в усіх утопіях, також не береться до уваги процес розвитку суспільства. Утопічний світ виникає тут раптово, завдяки щасливій випадковості. Що стосується вибору ідеалу, утопічні ілюзії традиційно близькі до фольклорних фантазій. Це притаманне і романові В. Винниченка: казкова скатертина тут замінена сонячною машиною. Однак ідея лишається та сама: вигадати таку річ, яка реалізувала б мрію людства отримувати їжу, не витрачаючи енергії на її виробництво.

Образ сонця є визначальним для різних утопій та антиутопій, адже сонце є джерелом життя, тому цей образ в утопістів стає символом достатку, щастя, добробуту. Крім того, як доводить англійський літературознавець А. Л. Мортон, сонце, що «дає світло і тепло всім однаково»⁶, в уяві людей втілює культ справедливості. Саме тому у творах утопістів воно постає об'єктом культового поклоніння і усвідомлюється як символічний знак світла, революційного горіння, прогресивних прагнень – усього, що протилежне злу і темряві. Образ Сонця в романі В. Винниченка має традиційне утопічне осмислення. І описану там країну, вслід за Т. Кампанеллою, можна б назвати країною Сонця. Саме воно годує її громадян, оскільки машина, що забезпечує всіх їжею, працює від сонячних променів. «Сонячна машина» має й інші ознаки утопії: героя, який сприймається як об'єкт культового поклоніння; віру в перемогу розуму; сподівання, що людство зможе попередити і уникнути негативних наслідків науково-технічних досягнень.

Водночас «Сонячну машину» не можна вважати «класичною утопією», оскільки бачення Винниченка подібне до футурологічних прогнозів антиутопістів з їхніми моделями світів.

Одна із провідних ідей роману – перебудова життя за допомогою наукового відкриття, а відтак, і створення «земного раю». Автор допускає його появу, однак ставить питання, як поводитиме себе в ньому зіпсоване людство? І ось у межах утопії викристалізовується антиутопія: старий світ зруйнований, а новий утопічний «чудовий світ» перетворюється на свій антипод. Замість досконалого устрою з'являється потворна пародія, де знецінюються моральні ідеали, а те, що вважалося взірцево прекрасним, набуває жахливих форм. Мрія про гармонійний світ зазнає краху.

Проблема «довершеного застою» – одна із головних в утопічних творах. В. Винниченко, сатирично «вихваляючи» застійний добробут, показує, що людська індивідуальність, втративши здатність самовдосконалюватися, морально нівечиться, а руйнація духовного світу людини веде до катастрофи все суспільство. Отже, зміст людського буття – в розвитку, а у застої починається виродження.

Події твору відбуваються наприкінці ХХ ст., а сам твір пишеться на його початку. Яскраво і докладно відтворюються в романі політичний

хаос, ідеологічні сум'яття, економічне безладдя пореволюційного часу. Вагому роль у перетині різних часових пластів відіграють спогади героїв, що переплітаються з осмисленням нового та невідомого. Паралель між баченим і втраченим набуває глибокого філософського змісту.

Футурологи, аналізуючи історичний розвиток людства, приходять до невтішних висновків про долю особистості, з тривогою відкриваючи у ній руйнівний зародок. Процес нищення людини в людині змальований і в романі «Сонячна машина». Щоправда, відбувається він інакше: тут людське зникає після втрати основного джерела існування – праці. Не працюючи, людина поступово і неминуче перетворюється у тварину. З іншого боку, відбувається процес поглинання особистості масою. Усуспільнення не приведе до добробуту, рівності і щастя, а навпаки – до руїни і бідності. Винахід Рудольфа Штора зробив усіх рівними, але водночас убив у людині прагнення до прекрасного, героїчного, індивідуального, а відсутність ініціативи, праці і творчості привела до жебрацької рівності, у якій загубилася Людина.

Антиутопіям притаманний подібний композиційний сюжет: головні герої чинять опір режимові, але врешті-решт здаються і приймають нав'язаний хід життя. Особистість не тільки втрачає свою неповторність, але і перестає відчувати власну приреченість, що знаменує остаточне світоглядне і моральне падіння. Так, Еліза, героїня роману, усвідомлюючи згубність винаходу Рудольфа Штора, намагається протидіяти стрімкому впливу і поширенню Сонячної машини. Вона інтуїтивно відчуває фатальну сутність цього винаходу, тому страждає і активно чинить опір, щоб зрештою здатися, поступитися всезагальної агресії, погодитися перейти на сонячний хліб. Як бачимо, героїня приходить до трагічного самозаперечення, розчиняється в «ми».

Утім, «Сонячна машина» не є антиутопією на зразок «Ми» Є. Зам'ятіна, «Чудового нового світу» О. Хакслі чи «1984» Дж. Орвелла. Спостерігаємо, що структура твору дозволяє зарахувати його до особливої жанрової категорії «синтетичного», або «універсального», роману, який є перехідною формою від утопічного до антиутопічного дискурсу. Змішання жанрів зумовлене змінами в сприйнятті автором навколишніх подій. Від захоплення революцією В. Винниченко прихо-

дить до розуміння жорстокої правди «нової» дійсності, сповненої насилля і кривавого свавілля, де відверто зневажаються моральні закони. Життя перших пореволюційних років оголило перед письменником розходження між утопічними уявленнями про щастя і насильницькими формами його досягнення.

Оскільки у «Сонячній машині» є ознаки різних видів роману (політично-філософського, соціально-психологічного, побутово-фантастичного і пригодницького), це дозволяє визначити для неї особливу жанрову категорію. Г. Баран пропонує назвати її «пантопією»⁷ (якщо утопія – місце, якого немає; антиутопія – місце, ідеологічно протилежне, то пантопія є всеохопленням місць). У даному випадку вона виражає нерозривну єдність мрії і зневіри, надії і відчаю. Пантопія В. Винниченка, на відміну від антиутопії, не позбавляє надій, а лише попереджає про жахливе і катастрофічне, але водночас лишає віру в добре і прекрасне.

Антиутопісти не вірять у створення ідеального суспільства. Світ, як і людина, суперечливий, і людство ніколи не досягне досконалості, вважають вони. Пантопія, як і антиутопія, критикує шляхи досягнення досконалості, змальовані утопістами, однак вірить у можливість реалізації взірцевого світлого майбутнього, тому є проміжною ланкою між утопією й антиутопією. Суспільство «Сонячної машини» є чимось середнім між ідеалом та антиідеалом, у ньому перетинається і хороше, і погане, однак в основі залишається надія.

Тема свободи представлена в утопіях по-різному: одні вважають, що суспільство досягне добробуту, щастя і досконалості, якщо встановить строго регламентований спосіб життя; інші схильні припускати цілковиту розкутість у вчинках, діях, стосунках, почуттях. Антиутопісти розвінчують обидва способи утопічного розв'язання проблеми свободи і доводять, що регламентований спосіб життя приведе тільки до тоталітаризму, а стихійний, необмежений характер соціальних відносин – до анархії і руїни.

В. Винниченко в «Сонячній машині» засуджує обидва типи соціального устрою. На початку твору змальовано тоталітарну державу монополіста Фрідріха Мертенса, який сконцентрував у своїх руках безмежну владу. Про страхітливості його могутності розказує принцесі

граф Елленберг: «Один рух пальцем Фрідріха Мертенса, один натиск на гудзик апарата – і мільйони людей засуджені на голод і смерть. І всі мільйони неодмінно помруть, коли на те буде воля Мертенса. І ніяка сила не може противитись тій волі»⁸. З іншого боку, сонячна машина звільняє людину від будь-якої залежності, створює умови для необмеженої свободи дій, вияву почуттів. Незалежність індивідуума, яка в уяві утопістів ототожнювалася зі щастям, в «Сонячній машині» веде до анархії та занепаду. Навіть прихильники нового способу життя усвідомлюють згубність цілковитої свободи у всьому і намагаються встановити ідеологічну і правову систему. І таїе надія, що анархія, до якої призвело нове відкриття, рано чи пізно припиниться.

Утопісти покладають великі сподівання на науку і технічний прогрес як засіб удосконалення світу. Антиутопісти ж показують хибність і марність цих уявлень: безмежна технократизація і науковий прогрес не тільки не ушляхетнюють людство, а навпаки ведуть до його деградації та виродження. В. Винниченко показав процес негативного впливу науки і техніки на людину. Сонячна машина звільняє людину від праці, але водночас провокує бездіяльність та виродження людини як особистості. Однак, на відміну від багатьох антиутопістів, В. Винниченко не заперечував науково-технічний прогрес, щоправда, мав сумнів, що людина правильно поводитиметься в нових умовах.

Утопічні ідеали такі привабливі, що пантопісти не можуть від них відмовитися. Володимир Винниченко, визначаючи згубність сучасного йому соціального розвитку, вірив у можливість соціальної справедливості. Поєднання утопічних і антиутопічних жанрових і сюжетно-композиційних пластів у «Сонячній машині» дало змогу авторові попередити людство про можливість реальної загрози і водночас висловити віру в силу та потенційну спроможність людини у перемогі добра над злом. Пантопія, як і антиутопія, – література застереження, але водночас і література, що проголошує триумф життя, утверджує його ідеали.

Антиутопічний дискурс прозової творчості С. І. Віткевича

Українському читачеві ім'я польського митця Станіслава Ігнація Віткевича досі залишається маловідомим, оскільки українських видань

його творів ще немає. Російські ж читачі отримали можливість ознайомитися з його творчістю лише наприкінці ХХ ст. Протягом останніх десяти-п'ятнадцяти років Віткевич став відомим у Росії, найбільше завдяки зусиллям А. Б. Базилевського⁹, невтомного пропагандиста, перекладача і видавця сучасної польської поезії.

«Геніальний графоман» - так сучасники називали Віткевича. За «законами» авангарду в цій обдарованій особистості злилися воедино художник, драматург, прозаїк, теоретик театру, оригінальний філософ і публіцист. Авангард був і стилем життя Віткевича. Основна філософська теза письменника полягала у тому, що людство в результаті розвитку цивілізації, а відтак, повсюдної уніфікації, втрачає індивідуальні риси і стає однорідною масою з автоматизованим мисленням і відчуттями. На переконання художника, суспільство поволі губить «метафізичні почуття», здатність до глибокого індивідуального хвилювання при зустрічі з невлочимими, непоясненими фактами. Катастрофізм Віткевича пов'язаний не з почуттям страху перед біологічною загибеллю людства, але з переконанням, що добре організоване суспільство обмежує психічну сферу людини. Подолати стандартизацію соціальної поведінки, врятуватися від загрози механізації (принаймні відстрочити її) можна лише завдяки безглуздим вчинкам, що здатні спричинити сильне психологічне потрясіння.

У мистецтві початку ХХ століття С. І. Віткевич бачив симптоми загального виродження духовності. Він вважав, що можливості традиційного мистецтва вичерпані, тому не можуть викликати у сучасної людини необхідного естетичного потрясіння. На думку письменника, необхідно розбудити «метафізичне хвилювання» через активізацію «перекручених форм», використання експресивних можливостей гротеску і абсурду.

У літературі 1920–1930-х рр. творчість С. І. Віткевича відзначається послідовним використанням гротеску як основної форми художнього висловлювання. Прозові твори письменника («Прощання з осінню» (1927), «Невситимість» (1930), «Єдиний вихід» (незакінчений)) відображають духовний клімат, пов'язаний із епохою нестабільності, різких соціально-політичних змін. Визначальна риса гротеску Віткевича – катастрофічне бачення історичних подій та розвитку людської

особистості на їхньому тлі. Віткевич – творець інтелектуального, філософського роману, що є психологічним дослідженням людини, яка опинилася перед обличчям тотального винищення сучасного світу.

У його трьох романах – «Прощання з осінню» («Pożegnanie jesieni», написаний у 1925–1926, виданий у 1927), «Невситимість» («Nienasycenie», написаний у 1927–1929, виданий у 1930), «Єдиний вихід» («Jedyne wyjście», написаний 1931–1933, незакінчений, виданий у 1968) – діють ті ж персонажі, що й у його п'єсах, навіть імена найчастіше зберігаються.

У рамках власної теорії Чистої Форми письменник випрацював певні погляди на жанр роману, хоча й не вважав його «чистим мистецтвом» «з огляду на гетерогенність та фрагментарність естетичного впливу»¹⁰. Відкинувши усі правила роману, він створив його новий різновид – «роман-мішок», який характеризується трьома художніми рисами: родово-жанровим синкретизмом (власне «мішкватістю»), філософською проблематикою («понятійністю», «філософічністю») та стилістичною надорганізацією наративу (що виражає «метафізичність» твору в мистецьких категоріях)¹¹. Саме у жанрі романістики можна найлегше виявити парадоксальність мислення Віткевича: з одного боку, він заперечував естетичну вартість прози, хоча, з іншого боку, намагався її оновити. Для втілення теорії Чистої Форми, автору довелося розпочати естетичну гру, суть якої полягала у жорсткому пародіюванні реалістичної манери й фабульних і композиційних схем пригодницької, популярної та іншої прози¹². Його романи лишають сильне враження, оскільки Віткевич створив власну іронічну форму оповіді, ймовірно, сформовану під впливом наукової фантастики Ж. Верна та Г. Велса.

Наукова фантастика перед Першою світовою війною і одразу після неї перетворювалась у роман тривожних передчуттів, у роман-антиутопію. У ньому майбутнє постає як панування машин, що вибороти незалежність і придушили людський опір. Наприклад, у двадцятих роках у Польщі виходять «Ноги Ізольди Морган» (1923 р.) футуриста Б. Ясенського й полемічні оповідання О. Вата про повороти й звинини майбутньої історії – «Безробітний Люцифер» (1927 р.). У центрі антиутопій С. І. Віткевича – механізація суспільства, а не не-

гативні аспекти розвитку техніки. Його точка зору близька до поглядів російського письменника Є. Замятіна, хоча свідчень того, що Віткевич читав «Ми» немає. Польські джерела, на думку Ч. Мілоша, очевидні: здебільшого, це нестримна теософська фантазія Т. Мічинського, який, змішуючи у своїх романах і драмах епохи й країни, наслідував традиції польської романтичної історіософії.

У романах С. І. Віткевича дію перенесено у майбутнє, але сучасну йому Польщу легко пізнати, незважаючи на зміни, перебільшення, елементи гротеску. Направду уся «реалістична» художня література тих літ не може зрівнятися з Віткевичем у зображенні хитросплетінь соціального й політичного життя.

Тема його романів – не чудовий новий світ, а занепад, що передує народженню нового суспільства. Воно, приховане від спостереження й передбачення, визирає з-під світу мистецтва й псевдомистецтва, на якому зосереджено увагу Віткевича. Втрата релігії (саркастично зображені спроби введення «неокатолицизму»), загибель філософії (цілі сторінки присвячено суперечкам із логічними позитивістами), божевілля мистецтва (музика виявляється найбільш стійкою, тому автор часто ідентифікується з композиторами) – ось картини майбутніх змін соціальної системи. Твори С. І. Віткевича – це своєрідні притчі про зміщення часу, а їхній лейтмотив – становлення та еволюція людської душі в деградованому суспільстві, яке живе у передчутті катастрофи.

«Прощання з осінню» – авантюрно-філософський роман, що став головним у прозовій спадщині С. І. Віткевича. Він поділяється на дві частини: особисту й суспільну. На першому плані – любовно-метафізичні вагання персонажів, чиє життя позбавлене «насутичних» турбот. Із розвитком сюжету бачимо трансформацію суспільства, що породило таких особистостей: серія із трьох радикальних революцій встановлює режим, що нівелює особистість. Головний герой, Атаназій Базакбал, іронічно називає себе «псевдо-гамлетом» і попри гарячкові пошуки не знаходить собі місця в житті. Він – розчарований митець, «метафізична істота, позбавлена форми дії», людина, яка відчуває себе зайвою. Загибель в наркотичній ейфорії в мить ілюзорного прозріння завершує трагічний шлях Атаназія: його розстрілюють на тлі прекрасної осені в Татрах. Смерть головного героя постає уособленням смерті суспільства.

Дія роману «Невситимість» розгортається в епоху революцій і глобального «псевдоморфозу», коли європейська нація згасає, асимілюючись і підкоряючись Сходу. На прикладі деградації Генезипа Капена розкрита катастрофічна перспектива розвитку суспільства. Віткевич змальовує гіпотетичний світ кінця ХХ ст. (є згадка про щоденник головного героя «Записки шизофреніка», датований 1997 роком). Це своєрідна історія смерті душі, її шляху від «Пробудження» до «Божевілья» (такі заголовки мають два томи роману). Використовуючи стереотип «жовтої загрози», який втілює давні страхи європейської культури, Віткевич описує світ, де розум переможений «біологічним екстазом», а індивідуальний пошук замінено готовою ідеологією. Втрата мислення і встановлення психологічного шаблону – ознаки уніфікації, котра для Віткевича виступає абсолютним злом.

Останній роман С. І. Віткевича – «Єдиний вихід» (1931–1933), проте він встиг написати лише першу частину «Друзі». «Єдиний вихід», як зазначає А. Базилевський¹³, – це белетризований «думкомет», де фабула розчиняється в роздумах та потоці свідомості. Герої живуть у «жахливі, але по-своєму чудові» часи, за авторитарного режиму під владою партійно-бюрократичної кліки, але механізм держсистеми не обходить автора: модель духовного занепаду героїв може бути застосована до будь-якого місця й часу.

Романи Віткевича вміщені у гротескно деформовані реалії суспільного й політичного життя Польщі та Європи після Першої світової війни. Насичені передчуттям внутрішньої і зовнішньої загрози, кризи гуманістичної культури, твори письменника відзначалися оригінальною художньою формою (поєднання реалістичних і сюрреалістичних мотивів, філософської публіцистики і сюжетних перипетій, вільних композиційних зв'язків і стилістичної різноманітності). Герой Віткевича нехтує причинно-наслідковими зв'язками; він учасник якоїсь загадкової гри, своєрідного театру маріонеток, і разом із тим є носієм серйозних авторських роздумів, філософських ідей. Письменницькій манері Віткевича властивий різкий контраст та гіперболізація деталей, демонізація персонажів, які виступають в абсурдних ситуаціях. Письменник відмовляється від ліризму й емоційності, їхнє місце посідає сухий інтелектуалізм. Мова прозових творів сповнена гротескних

змішувань вульгаризмів із науковою термінологією, каламбурів, неологізмів, вигадливих оксюморонів, що порушують усі правила класичної літератури.

Отже, Станіслав Ігнацій Віткевич, спираючись на здобутки модернізму кінця XIX – початку XX ст., у період міжвоєнного двадцятиліття створив власну естетичну програму – теорію Чистої Форми – суть якої полягала у метафізичному трактуванні ролі та завдання мистецтва як шляху до пізнання загадкового сенсу буття. У своїх прозових творах (романах-антиутопіях «Невситимість», «Прощання з осінню», «Єдиний вихід») письменник утілює основні засади цієї програми.

Міжособистісне відчуження, соціальна «механізація» та духовна бідність були тими проблемами, які порушили у своїх антиутопіях Є. Замятін, В. Винниченко і С. І. Віткевич. Кожен із них по-своєму моделював світ майбутнього, але саме в їхніх романах («Ми», «Сонячна машина», «Невситимість», «Прощання з осінню», «Єдиний вихід») уявне майбутнє пророчо розглядалося крізь призму сучасного для них життя. Визначення цих творів як антиутопій певною мірою умовне, тому що вони містять елементи політично-філософського, соціально-психологічного, науково-фантастичного, авантюрно-детективного жанрових різновидів. Однак саме ці твори найкраще репрезентують антиутопійні тенденції в слов'янських літературах 1920-х років.

ПРИМІТКИ:

¹ Давиденко Г. Й., Гурець М. П., Гричаник Н. І. Роман-антиутопія в контексті світової літератури. – Глухів, 2006. – С. 60.

² Замятин Е. Я боюсь: Литературная критика. Публицистика. Воспоминания / А.Ю. Галушкин (сост. и коммент.). – М., 1999. – С. 344.

³ Недзвецкий В.А. Роман Е. И. Замятина «Мы»: временное и непреходящее // Е. Замятин, А. Н. Толстой, А. Платонов, В. Набоков. В помощь преподавателям, старшеклассникам и абитуриентам / Сост. Г. Г. Красухин. – 3-е изд. – М., 2000. – С. 4–16.

⁴ Любимова А. Ф. Жанр антиутопии в XX веке: содержательные и поэтологические аспекты: учеб. пособие по спецкурсу. – Пермь, 2001. – С. 90.

⁵ Давиденко Г. Й., Гурець М. П., Гричаник Н. І. Роман-антиутопія в контексті світової літератури. – С. 36.

⁶ Баран Г. П. Роман-застереження: «Сонячна машина» В. Винниченка у зіставленні з творами Є. Замятіна «Ми», О. Гакслі «Чудовий новий світ», Дж. Орвелла «1984» // Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. – 1996. – №10. – С. 37.

⁷ Баран Г. П. Роман-пантопія В. Винниченка «Сонячна машин»: проблематика, особливості поетики. – Дрогобич, 2001.

⁸ Винниченко В. К. Сонячна машина: Роман. – К., 1989. – С. 452.

⁹ Базилевский А. Б. Творчество Станислава Игнация Виткевича и польская литература гротеска: Автореф. дисс. доктора филол. наук. – М., 2000.; Базилевский А. Будущее как наркотик // Виткевич С. И. Наркотики. – М., 2003. – С. 7–32; Базилевский А. Виткевич: разговор по существу // Виткевич С. И. Сапожники. Драмы. – М., 1989. – С. 3–17; Базилевский А. Диалектика безысходности // Виткевич С.И. Прощание с осенью. – М., 2006. – С. 456–461.

¹⁰ Захаров В. Естетика чистої форми Станіслава Ігнація Віткевича // Київські полоністичні студії. Європейський вимір української полоністики. – К., 2007. – Том IX. – С. 175.

¹¹ Там само. – С. 175.

¹² Там само. – С. 176.

¹³ Базилевский А. Будущее как наркотик. – С. 24.